

Mateja Ratej

**SVASTIKA NA
POKOPALIŠKEM ZIDU**

**Poročilo o hitlerizmu
v širši okolici Maribora
v tridesetih letih 20. stoletja**

Recenzenta:
akad. zasl. prof. dr. Alenka Šelih
zasl. prof. dr. Dušan Nečak

Tone Partljič

LEPOSLOVJE IN ZGODOVINA

Kako lepo je brati zgodovinsko knjigo, kjer avtorica pod črto med citirano literaturo, na katero se sklicuje v svojem uvodu, omenja Vitomila Zupana, Prežihovega Voranca, Poldeta Bibiča, Zorka Simčiča, Miška Kranjca, Janka Glazerja, Almo Karlin idr. Soočenje leposlovja in zgodovinske znanosti nas kmalu pripelje do znane in nešteto krat citirane izjave Friedricha Engelsa, da se je o francoski zgodovini naučil več iz Balzacovih romanov kot od zgodovinarjev; tudi antični Aristotel je že v času tragedij dajal večji pomen *poesis* kot znanstveni razlagi sveta ...

Tako zapisano ne pomeni, da je nova knjige mariborske zgodovinarke leposlovna, gotovo pa ni zgodovinska v tradicionalnem pomenu besede. Mogoče tudi ni slučajno, da je izšla pri pretežno leposlovni založbi Beletrina. Kam jo bodo uvrstili njeni kolegi, ne vem, morda med »pomožno zgodovinsko vedo«, kakor poimenujejo arhivistiko, kajti tudi Mateja Ratej za večino svojih zanimivih in inovativnih del strastno brska po arhivih. Seveda svojih besedil ne ustvarja s fikcijo, kakor danes rečemo izrazito literarnemu navdihu, a nekaj posebnosti njenega pisanja približuje zgodovino leposlovju.

Ena od razlik med leposlovjem in zgodovinskimi knjigami je po mojem mnenju ta, da pisatelji dajemo svojim junakom imena, priimke, zunanji in notranji izgled, primerna leta, zakonski stan itd. V zgodovinskih knjigah, zlasti marksističnih, kakršne so izhajale v času mojega dozorevanja in iz katerih sem se sam učil v šolah, pa je pisalo predvsem o družbenih razredih, dialektiki družbenega razvoja, revolucionarnih množicah in vladajočih razredih na drugi strani. Iz časov Napoleonovega pohoda v Rusijo sem si tako zapomnil poleg primka francoskega zavojevalca še imena carja pa dveh poveljnikov Suvorova in Kutuzova. Kakšno razkošje je bilo potem brati

zgodovinski roman Leva Tolstoja o istem pohodu, seveda tudi o carju, Kutuzovu, a zlasti o Andreju Bolkonskem, Pierru Bezuhovu, njegovi ženi Heleni, Nataši Rostovi in njeni družini. V zgodovinskih knjigah je v primeru vojaških bitk pisalo le o zmagovalcih, poražencih, številu mrtvih, ranjenih, ujetih ...

• 8 Človek z imenom v zgodovinskih knjigah redko dobi prostor, medtem ko pisatelji pišemo o posamezniku, njegovem strahu in pogumu, soočenju s smrtjo ipd. Zame je zato raziskava o hitlerizmu Mateje Ratej tako zanimiva tudi zato, ker najprej podrobno izvem, kako sta svoj odnos do sveta, ki je generiral hitlerizem, razvijala mariborski nemški odvetnik Lothar Mühleisen in slovenski viničar Josef Hammer iz Metave. Ekonomska soodvisnost njunih družin je reprezentativna za Štajersko po prvi svetovni vojni, zato si je avtorica z izpostavitvijo življenjske zgodbe obeh moških ustvarila vzorec za osrednji del raziskave, v kateri obravnava in posredno pojasnjuje hitlerjansko usmerjenost v kazenske primere vključenih posameznikov.

Ta vidik njenega pisanja se približuje pisateljskemu postopku, a tudi zgodovine ni mogoče obravnavati samo z občimi množinskimi vzdevki, kot so zmagovalci, poraženci, taboriščniki, tlačani itd. Podatki, da so bili protagonisti hitlerizma doma iz Metave, Črne, Ribnice, Ruš ali iz Ruške ulice, Svečine in Selnice, nam zato številne posameznike, ki si jih seveda ne morem zapomniti, vseeno približa, saj so iz krajev, kjer sem doma, kjer sem bil učitelj ali so mi vsaj znani. Tako se ob pisanju Mateje Ratej bolj kot ob knjigah mnogih drugih zgodovinarjev zavem, da so bili posredno zgodovina vsi ljudje, tudi ti okoli mene, ljudje z imeni in priimki, posamezniki, od katerih je bil vsak zase poseben in izviren zagledanec v Hitlerja, z lastnimi razlogi in lastno zaslepljenostjo. Nekateri so okolico vznemirjali s pozdravom Heil Hitler, drugi z risanjem kljukastih križev, tretji z izobešanjem nemške zastave, skupaj pa pomenijo štajerske hitlerjance. Ker je bil pojav hi-

tlarizma množičen, pove mogoče kaj tudi o slovenskem narodnem značaju.

Ko so zgodovinski arhivi postali dostopni, smo postali priča kar nekaj raziskovalcem, ki so se zagnali vanje, raziskovali, brskali, na hitro sklepali, citirali detajle ob neupoštevanju konteksta, da so lažje obračunavali s prejšnjim («mrtvim») sistemom, ideološkimi sovražniki in njihovimi potomci. Taka »arhivska zgodovina« se je s področja stroke zapeljala v politične zgodbe. Tudi zato je pomembno, da smo s pričujočo monografijo dobili vzorčen primer, kako je treba z občutljivim arhivskim gradivom ravnati, ga citirati in uporabiti v prid boljšemu razumevanju preteklosti. Zgodovinar je znanstvenik in ne arbiter. To kažejo besedila Mateje Ratej. To seveda ne pomeni, da v delu ni čutiti avtoričinega stališča do tako nenavadnega pojava, kot je štajerski hitlerizem, toda za bralca razbremenjujoče je, da pisanje ni ne moralizatorsko, kaj šele ideološko, in da se avtorica z ničemer ne postavlja v vlogo sodnice, temveč predvsem pozorne opazovalke.

UVOD

»Zlagana, prilagojena zgodovina se plazi skozi šole in učne knjige. Zlagani, prilagojeni človek deklamira o sebi hvalnice in pripoveduje idilične zgodbe. Krvava zgodovina resničnosti pa je skrita po policijskih arhivih. Resnične stiske človeka le tu in tam udarijo skozi razpoke lakov omike, za hip, vidno le pozornemu očesu.«

Vitomil Zupan, *Komedija človeškega tkiva*

• 10

Podatek, da je slovensko štajersko prebivalstvo v tridesetih letih 20. stoletja in zlasti v letih pred drugo svetovno vojno v nezanemarljivem številu željno (ali v najboljšem primeru pasivno in ravnodušno) pričakovalo nemško vojaško vkorakanje, je dobro dokumentiran zlasti v slovenski literaturi in spominskih izdajah tedaj živečih posameznikov.¹ Zdi se, da je občutje množičnega pričakovanja nemške okupacije ravno zaradi fikcijskega mesta, kjer je bilo večinoma opisano, običajno odpravljeno kot karikiran, nekoliko namišljen in pretiravanja poln prizor razbrzdanega pričakovanja nacističnega režima na Štajerskem, ki naj bi v ideološko obarvanem lep-slovju po drugi svetovni vojni služil kot nazorna ilustracija zaslepljene (Nemcem naklonjene) večine in uporne manjši-ne, ki je z nečloveškimi naperi organizirala odpor proti okupatorju in sčasoma vanj mukoma pritegnila tudi množice štajerskih Slovencev, zaljubljenih v karizmo Adolfa Hitlerja.

Vendar pričakovanje nemške okupacije Štajerske s strani gospodarsko obubožanega slovenskega prebivalstva ni bilo pravljično, oboževanje Hitlerja pa še zdaleč ni bilo lastno samo mariborski nemški skupnosti, katere gospodarsko, kulturno

1 Za začetek in v ilustracijo omenimo pripoved Prežihovega Voranca v zbirki reportaž *Od Kotelj do Belih vod*. Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 9. knjiga (Ljubljana: DZS, 1973), 29, 56.

in politično vpetost v širšo (slovensko in jugoslovansko) skupnost med svetovnjima vojnoma bomo v tej monografiji osvetlili skozi življenjski zgodbi prvaka nemške narodne manjšine na Štajerskem, mariborskega odvetnika Lotharja Mühleisna, ter slovenskega viničarja iz Metave pri Mariboru Josefa Hammerja. V nadaljevanju bo govor predvsem o mariborskih in okoliških Slovencih, ki so že v desetletju pred drugo svetovno vojno in zlasti po nemški priključitvi Avstrije leta 1938 rešitev eksistencialnih zagat videli v priključitvi Štajerske nemškemu rajhu.

Pri tem v veliki večini primerov ni šlo za organizirano politično delovanje v Hitlerjevi Nacionalsocialistični nemški delavski stranki, celo za kakršnokoli politično ozaveščenost ne, temveč je bil hitlerizem (oziroma hitlerjanstvo) slovenskega prebivalstva na Štajerskem izražen v bolj ali manj odkritem simpatiziranju z nacističnim redom. Hitlerizem je štajerskim Slovencem pomenil privid boljšega življenja, ki so ga videli v nemški državi od trenutka, ko je njeno vodenje prevzel Adolf Hitler. Natančen opazovalec s prirojeno sociološko optiko Prežihov Voranc je kot sočasni dokumentarist družbene (zlasti kmečke) realnosti izvrstno prepoznal in opisal takšno miselnost podrejenega, ki »liže tace«, ubije svoje misli, čustva, dostojanstvo in skloni glavo, da bi lažje preživel.² Podobno je ugotavljal Vitomil Zupan, ki je bičal predvsem provincialnost, nečimrnost, stremušstvo in zavist slovenskega predvojnega meščanstva,³ z vidika aristokracije pa je fenomen dobrovoljnega skupnostnega podrejanja močnemu tujcu opazoval zadnji potomec slovenske plemiške družine grof Robert Barbo, ki je v romanu *Bela krogla* iz leta 1935 Slovence označil kot odlične migrantske delavce in zveste vojake nekdanje avstro-ogrske monarhije s šibko točko: »Imajo pa

2 Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, »Med odmorom«, v: *Zbrano delo*, 1. knjiga (Ljubljana: DZS, 1962), 419.

3 Vitomil Zupan, *Komedija človeškega tkiva* (Ljubljana: Beletrina, 2014), 78–79.

napako, da se ne dajo radi voditi po sebi enakih, čeprav jim ne manjka sposobnih glav, katerih iz same zavisti ne spuste naprej.«⁴

Ko so se pričeli mariborski Nemci kot »varuhi (južne nemške) jezikovne meje« v tridesetih letih 20. stoletja intenzivno obračati k nacizmu, ki jim je v prvi vrsti pomenil vnovično priključitev rodne dežele nemškemu kulturnemu krogu,⁵ so jim zaradi lojalnosti, ekonomske odvisnosti in v upanju po večji blaginji sledili tudi mnogi njihovi slovenski delavci in uslužbenci, med katerimi si je vsaj starejša generacija že po razpadu Avstro-Ogrske svojo prihodnost tako in tako predstavljala le v okvirih znane preteklosti (avstronostagija). Nacionalna identiteta za nižje izobraženo in socialno podrejeno prebivalstvo Štajerske med svetovnjima vojnama pogosto ni predstavljala kriterija vključitve v skupnost, ker jim življenjske okoliščine večinoma niso dopuščale vztrajanja pri stališčih o abstraktnih nazorskih vprašanjih.⁶

Ali kot je v romanu *Os življenja* iz leta 1935 Miško Kranjec prepričljivo položil v usta svojemu revnemu kmečkemu najemniku Marku Magdiču, ki se je pred uradniki prve jugoslovanske države znašel v stiski ob vprašanju o domovini: »Jaz ne vem, gospoda. Toda, rekli so nam, da je tisto naša domovina [Avstro-Ogrska, op. p.]. Bogve, jeli res bila ali ne, in sploh, katera je. Morda nikoli ne bomo vedeli. Mi moramo vedno verjeti, kar nam drugi rečejo. Ali jaz bi dejal, da je tisto naša domovina, kjer je človeku možno živeti.«⁷

4 Robert Barbo, *Bela krogla* (Ljubljana: Satura, 1935), 167.

5 Martin Pollack, *Smrt v bunkerju; poročilo o mojem očetu* (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 18, 78–79; Pieter Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the language frontiers of Imperial Austria* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2006), 254; Drago Jančar, *In ljubezen tudi* (Ljubljana: Beletrina, 2017), 51.

6 Judson, *Guardians of the Nation*, 238; Glej tudi monografiji avtorice *Vojna po vojni: štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja* in *Markuzzijev madež: rojevanje človekovih pravic po prvi svetovni vojni*.

7 Miško Kranjec, *Os življenja* (Ljubljana: Hram, 1935), 66.

Kot nakazuje tudi Magdičev odgovor, politična misel, ki je po prvi svetovni vojni vzpostavila narodnostno vprašanje kot ekskluzivno politično vprašanje,⁸ ni nagovarjala generacij desetletje kasneje, saj so te terjale jasno politično artikulacijo socialnega vprašanja pred nacionalnim. To je bilo vidno tako v silovitosti razvoja komunističnega gibanja kot v strmem vzponu nacistične ideologije. Opisano stanje duha je zgovorno razgrnilo zaslišanje kuharice Jožefe Mulec na mariborskem sodišču 6. decembra 1934, ko je osumljenka za razžalitev v atentatu ubitega jugoslovanskega kralja Aleksandra na vprašanje sodnika, katere narodnosti je, odločno odvrnila: »Jaz sem Štajerka in nič drugega.« Po sodnikovi pripombi, da Štajerci niso poseben narod, temveč so lahko narod – kot se mu je zdelo ustrezno predlagati – Nemci ali Slovenci, je Jožefa Mulec povedala, da je njej to vseeno, da je ona oboje, predvsem pa je Štajerka. Jeza se kuharici ni ohladila niti ob podpisu zapisnika, ko je nazorno pokazala tudi, kje vidi vir vseh svojih težav: »Ta prokleta neumna Jugoslavija, koliko se me muči.«⁹

Mariborski umetnostni zgodovinar Sergej Vrišer je ugotavljal, da so mnogi prišleki, med njimi zlasti narodno zavedni Primorci, ki so se po prvi svetovni vojni kot begunci naselili v Mariboru, »povsem napačno vrednotili vlogo slovenstva« v Mariboru,¹⁰ ko so od mariborskih Slovencev v vsakem trenutku pričakovali nacionalno opredeljevanje, ki je bilo ljudem na prelivajoči se meji svetov (slovanskega in nemškega) velikokrat povsem odveč. Babica gledališkega in filmskega igralca Poldeta Bibiča, ki je zgodnje otroštvo preživel v Mariboru, je tako v začetku nemške okupacije kurila redke slovenske knjige, ki so jih imeli pri hiši, po koncu vojne pa nemške, ki so bile številnejše. Kot mnogi prebivalci mariborskih

8 Makso Šnuderl, *Osvobojene meje; kronika Maribora in slovenske severne meje v letih 1918/19* (Maribor: Založba Obzorja, 1968), 185.

9 Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Kzp 1316/34, Zaslišba obdolženca – Jožefa Mulec, 6. 12. 1934.

10 Sergej Vrišer, *Maribor v barvah mojega časa* (Maribor: Litera, 2012), 68.

Studencev, kjer so domovale družine železničarjev, tudi Bibičeva babica ni govorila slovensko, je pa slovensko razumela.¹¹

Ko sta se v Mariboru sredi aprila 1941 nastanila šef civilne uprave na Štajerskem Siegfried Uiberreither in vodja gestapa Otto Lurker, oba sta prišla iz Gradca, je mesto postalo sedež nacistične oblasti za Štajersko. Začele so se množične aretacije Mariborčanov.¹² Med njimi je bil mariborski kirurg in lastnik sanatorija Mirko Černič, že junija 1941 izgnan v Srbijo; bil je neusmiljen do države Slovencev ob nemški okupaciji: »Francozi so Nemce pred letom dni sprejeli s kropom, mariborski Slovenci smo bili ponižne ovce.«¹³ Tudi izseljenški pisatelj Zorko Simčič, ki je kot otrok primorskih beguncev nekaj let pred okupacijo preživel v Mariboru, v spominih ugotavlja, da so bili mariborski Slovenci med svetovnjima vojnama pravzaprav le slovensko govoreči Avstrijci, prav tako si ni zatiskal oči pred dejstvom, da je bilo v desetletju pred drugo svetovno vojno na Štajerskem med slovenskim kmečkim prebivalstvom veliko privržencev Hitlerja.¹⁴

O tem se je aprila 1941 v neki obcestni gostilni na Dolenskem lahko prepričal celjski slikar Dore Klemenčič kot rezervni oficir jugoslovanske vojske. Razlika med nemškim redom in po balkansko nelogično, neracionalno in mnogokrat povsem stihijsko realnostjo jugoslovanske države je pač marsikaterega Slovenca navdala z nestrpnim pričakovanjem Hitlerjeve vojske. Slikar tega ni mogel razumeti, v mislih mu je neprestano odmeval monolog Štajerca, ki je glasno in prepričano pojasnjeval gostom v gostilni: »Nemci delajo, delajo, oni so flisig. Nimajo časa se pucat. Oni grejo forverc! Aber jooo! To ni več hohštapleraj totih Srbov. Pri Nemcih je treba

11 Polde Bibič, *Spominjarije* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011), 46, 72, 82.

12 Milica Ostrovska, *Kljub vsemu odpor I.* (Maribor: Založba Obzorja, 1963), 16.

13 Mirko Černič, *Doživljaji in doživetja; knjiga spominov* (Maribor: Založba Obzorja, 1954), 152.

14 France Pibernik, Zorko Simčič, *Dohojene stopinje* (Ljubljana: Beletrina, 2019), 42, 58.

biti flisig. Oni imajo red. Vsak bo živel dobro, kdor dela ... aber jooo.«¹⁵ Podobno tesno pri srcu kot Klemenčiču je bilo tudi družini slovenstvu strastno predanega ravnatelja mariborske knjižnice Janka Glazerja – ko je v dneh nemške zasedbe Maribora zapuščala mesto, je na poti proti rodnim Rušam srečevala številne domačine, ki so pozdravljali nemške štuke na nebu.¹⁶

Celjska pisateljica Alma Karlin je po nemški okupaciji v slabem spominu ohranila zborovanja za indoktrinacijo domačega prebivalstva, a se je strinjala, »da se vendarle izplača, če država računa z zabitostjo svojih podložnikov. Verodostojno predstavljene neumnosti nerazmišljujočega človeka zmedejo in prepričajo.« Zato je morda ne bi smela presenečati pasivnost Štajercev ob okupaciji: »Zakaj niso ubijali, ko so prišli ponje? Izgubili so vse, kar so bili, njihova družina je bila mrtva ali obsojena na počasno hiranje: ne bi bilo v takem položaju bolje za sabo potegniti še čim več sovražnikov? Karkoli je bolje kot pa suženjstvo, to nenadejano tlačenje. Toda stoletja podjarmljenja so pustila sledi. Slovenci so sklonili glavo, jokali in tožili ali mrko gledali v prihodnost, a se niso odločno uprli. Tako je v Mariboru ugašalo življenje za življenjem, v taboriščih, v zaporih.«¹⁷

Tako kot vsi, ki so se po koncu vojne sramovali nagibov uklanjanja nemškemu gospodarju pri sorojakih in so zato raje zamolčevali slovenske pozdrave Hitlerjevi vojski, je tudi duhovnik in urednik katoliško usmerjenih časnikov Januš Golec ob vojaški zasedbi Maribora opazoval le nemške someščane, kako na mestnih ulicah s hrano in pijačo gostijo prihajajoče nemške vojake.¹⁸ Posebna kategorija pričevalcev, ki je prevladovala v povojni spominski literaturi, so bili partizanski

15 Dore Klemenčič - Maj, *Izgubljeni zapiski* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1972), 41.

16 Alenka Glazer, telefonski pogovor z avtorico, 17. 9. 2014.

17 Alma Maximiliana Karlin, *Moji zgubljeni topoli: spomini na drugo svetovno vojno* (Ljubljana: Mladinska knjiga; Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2007), 170, 174.

18 Nadškofijski arhiv Maribor, fond: Januš Golec. Spomini.

aktivisti, med njimi železničar in komunist Franc Zalaznik - Leon. Tudi sam je v prvih mesecih okupacije Maribora pogled upiral v mariborske Nemce, ki so tedaj postali oblastniki.¹⁹ Nič drugačna ni bila dikcija uporniške Jožice Veble, ki je v spominih na sveže okupirani Maribor prav tako zanemarila nemški zasedbi privržene Slovence:

»Še vedno mi je v spominu tista strašna noč med 6. in 7. aprilom 1941. Kako strašen je bil občutek, da nas vojska [jugoslovanska, op. p.] zapušča! Toda resnica je bila blizu. Detonacije porušenih mostov in mogočni kresovi zažganih skladišč. Otožno in zateglo streljanje topa izpod Pohorja. Nemški fašistični vojaki so se bližali Mariboru. Odslej bomo izročeni na milost in nemilost sovražniku. Ponoči se je začelo streljanje ob Dravi od Kamnice do Sv. Petra. Trajalo je kakih šest ur. Mariborčani so medtem ždeli po kletih. Tedaj se je med nami raznesla vest: izdani smo. Niso streljali Nemci, pač pa mariborski kulturbundovci naše umikajoče se vojake. Potem so šli Nemcem naproti. Le-ti si niso upali priti po glavni cesti iz Šentilja, ampak so se raje pretihotapili po kolovozih Jakobskega dola. Kulturbundovci pa so jim vpili naproti: ‚Maribor je svoboden! Oteli smo vam ga iz srbskih rok!‘ Vse, kar se je godilo v tistih nekaj urah, je težko leglo na nas Mariborčane. [...] Ceste so bile kakor izumrle. Slovenci smo ostajali doma, le kdor je moral po nujnih opravkih, je šel zdoma. Po ulicah so hodili kulturbundovci oholo in samozavestno. Kjerkoli so spoznali zavednega Slovenca, so ga surovo pretepli.«²⁰

***

Ker je bil hitlerizem v Kraljevini Jugoslaviji prepovedana politična dejavnost in ga je podobno kot komunizem obravna-

19 Franc Zalaznik - Leon, *Dolga in težka pot 1941-1945* (Maribor: Založba Obzorja, 1963), 20.

20 Jožica Veble - Hodnikova, *Preživela sem taborišče smrti* (Ljubljana: Zavod Borec, 1960), 5-6.

valo posebno Državno sodišče za zaščito države v Beogradu, ki je kot izredno sodišče obravnavalo postopke v zvezi z rušenjem državne ureditve, je mogoče primere suma širjenja hitlerjevske propagande v tridesetih letih 20. stoletja spremljati v kazenskih spisih okrožnega sodišča v Mariboru, ki jih hrani tamkajšnji Pokrajinski arhiv. Mariborsko okrožno sodišče je v tridesetih letih 20. stoletja obsegalo sreska oziroma okrajna sodišča v Marenbergu (današnje Radlje), Ormožu, na Prevaljah, Ptuju, v Slovenski Bistrici, Mariboru in Lenartu; okrajna sodišča v Gornji Radgoni, Ljutomeru in Dolnji Lendavi so bila leta 1938 priključena k novooblikovanemu okrožnemu sodišču v Murski Soboti, ki je dotlej podobno kot njemu priključena spadalo pod mariborsko okrožno sodišče.²¹

17 ■

Poenostavljeno črno-belo zamisel, da bi (zlasti štajerske) Slovence, ki so se v okviru sočasnih socialnih gibanj ogrevali za nacistično ideologijo, izenačili in odpravili z deviantno oznako nemčurji, ki je zadevala čas nacionalnih gibanj v drugi polovici 19. stoletja,²² je sprejelo tudi slovensko zgodovino-pisje druge polovice 20. stoletja, kar je znatno zavrlo procese soočanja skupnosti z lastno preteklostjo. A pri tistih, ki so, zlasti po nemški priključitvi Avstrije leta 1938, v Hitlerjevi ideologiji videli boljšo prihodnost, ni šlo za odklonsko obnašanje posameznih odpadnikov v nacionalnem gibanju. Šlo je za množično psihozo prebivalstva na severni jugoslovanski meji, ki je izviral iz okoliščin velike socialne neenakosti. Kot sledi iz kazenskih spisov, so leta 1939 v Kulturbund (Švabsko-nemška prosvetna zveza oziroma Schwäbisch-Deutscher Kulturbund) ob bogati agitaciji vstopali tudi številni Slovenci širše mariborske okolice. Spisom priložena »pisma o glasu« – takšno osebno karakteristiko osumljencev je izdala matična

21 Jelka Melik, *V imenu Njegovega Veličanstva Kralja! Kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930–1941* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2000), 39, 125–126.

22 Glej npr. »Hitlerjevstvo in nemškutarstvo«, *Slovenski gospodar*, 8. 8. 1934, 1.

občina – med drugim razkrivajo, da je v večini primerov šlo za običajne ljudi »na dobrem glasu«.

Med osumljenci za hitlerizem so bili večinoma mariborski, ptujski in okoliški Slovenci delavskega, obrtniškega ali kmečkoga stanu (zlasti viničarji mariborske okolice, Haloz in Slovenskih goric) ter delavci in kmetje Dravske in Mežiške doline ter Kozjaka, ki so v bolj ali manj sproščenih okoliščinah na javnih mestih opevali verjeten prihod Hitlerja, da bi » naredil red«, pregnal Čiče (zaničevalno ime za primorske begunce) in Srbe ter vrnil Štajersko tja, kamor spada, tj. v nemške roke. Mržnja, ki se je zlasti med mariborskimi Slovenci razvila do primorskih rojakov, ki so prišli v Maribor kot begunci po prvi svetovni vojni in so po mnenju prvih zasedali mesta v najboljših državnih službah, je po nemški zasedbi Avstrije dosegla vrhunec in je bila ob odsotnosti judovskega prebivalstva pri mnogih ekonomsko obubožanih Štajercih učinkovit sprožilec za priklon nacistični ideji, k čemur je znatno pripomogla politična dikcija nemške narodne manjšine.

Jugoslovanska država je politični vzpon Hitlerja od prihoda na oblast leta 1933 spremljala s slabo prikrito naklonjenostjo,²³ o čemer je govorila tudi vloga posebnega beograjskega Državnega sodišča za zaščito države. Tamkajšnji državni tožilci so zadeve hitlerizma, ki bi jih morali obravnavati enako energično, kot so to zgledno počeli v primerih obtožb zaradi komunizma, vračali v obravnavo na redno sodišče s predlogom o sojenju po Zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi oziroma so jih zavračali z utemeljitvijo, da ni osnove za kazenski pregon. Mariborsko sodišče je nato zlasti v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja primere večkrat puščalo nezaključene, po letu 1938 pa je protagonistom hitlerjevske propagande izrekalo kazni od najvišje zaporne, t. i. robije, do pogostejših strogega zapora ali zapora. Kljub splošni amne-

23 Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 2. del (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1961), 67; Dušan Nečak, *Avstrijska legija II.* (Maribor: Založba Obzorja, 1995), 30–35.

stiji 5. septembra 1939, ki je zadevala predvsem obsojence za hitlerjevsko propagando in na mariborskem okrožnem sodišču rešila zapora vsaj trideset oseb, je bilo največ sodb zaradi hitlerizma izrečenih ravno v tem letu. Bolj ko se je bližala vojna, večkrat so tudi mariborski sodniki zgolj z zaslišanji ali oprostilnimi sodbami zaključevali kazenske primere, ki so zadevali hitlerizem, in več je bilo pritožb mariborskega državnega tožilstva na premile sodbe.

»Mi v Mariboru zajebavamo žandarmerijo in policijo, pa nam nič ne morejo,« se je spomladi 1939 pred kmečkimi fanti iz Gorišnice pohvalil mladi domačin, ki je kot delavec delavnice državnih železnic začasno bival na mariborskem Pobrežju.²⁴ Kljub nazorni ilustraciji slovenskega hitlerjanca o boleči nemoči mariborske policije pri preganjanju hitlerizma so morali privrženci skrajne ideologije vendarle vse do aprila 1941 računati z zapornimi kaznimi. Sistem je pač vselej propusten za pogumne posameznike, ki so pripravljeni prevzeti osebno tveganje, to je v primerih sojenja obtoženim hitlerjevske propagande dokazoval mariborski državni tožilec Karl Košenina (letnica rojstva in smrti neznani), a tudi mariborska sodnika, Korošec iz Borovelj Josip Čemer (1888–?) in na otoku Krku rojen agilni član Sokola Tomo Turato (1885–?). Medtem ko sta bila sodnika v letih najhujšega porasta hitlerizma (1938–1939) bolj ali manj nepopustljiv in dosleden tandem, je v letu 1940 Turata nadomestil mlajši Josip Kolšek (1897–?). Omenjeni pravniki so bili še zadnji branik proti hitlerizmu v službi države na širšem območju Maribora v času, ko je tam pred koncem tridesetih let 20. stoletja le še malokdo verjel, da bo Kraljevina Jugoslavija obstala.

24 PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp VII 772/39, prijava žandarmerijske stanice v Gorišnici, 16. 5. 1939.

Primere hitlerizma je v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja na mariborskem okrožnem sodišču obravnaval sodnik Josip Tombak (1881–?), prvo ohranjeno sodbo s področja hitlerizma pa je aprila 1932 dosodil sodnik Ivan Zemljič (1877–?).²⁵ Zgovorno je dejstvo, da se po letu 1941 izgubi sled za mariborskimi pravniki, ki so bili povezani z (resda bolj malo uspešnim) zadrževanjem hitlerizma pri Slovencih širšega mariborskega prostora. Čeprav se je Josip Kolšek po vrnitvi iz Nemčije (verjetno iz koncentracijskega taborišča) avgusta 1945 ponovno vselil v družinsko stanovanje hiše na mariborski Kopališki ulici, ki je bila tedaj del narodne imovine, pred vojno pa v lasti nemškega odvetnika Otta Blankeja,²⁶ se ni moč ubraniti vtisa o slovenski skupnosti, ki po koncu druge svetovne vojne ni želela govoriti o slovenskih privržencih Adolfa Hitlerja in tako tudi ni imela interesa po ohranjanju spomina na sodnike, ki so bili v najtežjih razmerah čistilci Avgijevega hleva – mariborskega javnega govora in prostora.

Slovenske politične stranke so se dobro zavedale razrasta hitlerizma med slovenskim prebivalstvom ob severni jugoslovanski meji po anšlusu. To dokazuje tudi anketa za spremljanje hitlerizma, ki jo je ena od strankinih central spomladi 1938 razposlala svojim predstavnikom na terenu.²⁷ O hitlerizmu med slovenskim prebivalstvom so v tridesetih letih 20. stoletja zlasti pogosto in dosledno pisali komunistični pisci, jasno odklonilna dikcija do hitlerizma pa je dobila svoje mesto tudi v tedanjem mariborskem javnem prostoru.²⁸ A že

25 PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka; »Sokolstvo«, *Mariborski večernik Jutra*, 22. 1. 1938, 2; Arhiv Slovenskega biografskega leksikona (ZRC SAZU), »Dr. Ivan Hojnik«, *Jutra*, 20. 9. 1939; *Seznam osebja pravosodne uprave za Slovenijo* (Ljubljana: Predsedništvo Višjega deželnega sodišča, 1927), 14, 17.

26 PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka.

27 Zapuščina ministra Ivana Puclja, anketa o spremljanju hitlerizma med Slovenci, april 1938, hrani avtorica.

28 Vito Kraigher, »Slovenstvo in hitlerizem«, *Sodobnost*, št. 9 (1937), 408–414; Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 9. knjiga, 119; »Obramba zoper hitlerizem«, *Slovenski gospodar*, 18. 10. 1933, 1; »Eno leto hitlerjanstva«, *Slovenski gospodar*, 7. 2. 1934, 1; »Hitlerjevstvo in nemškarstvo«, *Slovenski gospodar*, 8. 8. 1934,

Slovenstvo in hitlerizem

Vito Kraigher

Petnajst let je minilo, odkar je hitlerizem pod znamko „Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei“ začel podvzematii svoje prve krvave pogrome proti razredno zavednemu nemškemu delavstvu.

Peto leto Hitlerjeve vlade v Nemčiji že teče, peto leto negotovosti Evrope in sveta, kdaj ju bodo notranja protislovja hitlerjanske diktature v Nemčiji pognale v nov svetovni požar, čigar začetek doživljamo že leto dni v nesrečni Španiji — prvi žrtvi nemškega in italijanskega fašizma. Katera bo naslednja? Češkoslovaška? Francija? Ali mogoče mi, Slovenci?!

Slovenci smo že opredelili svoj odnos do hitlerizma kot socialnega, gospodarskega in političnega sistema. Nekateri se zanj navdušujejo in ga skušajo presaditi na slovenska tla, doslej brez večjih uspehov. V teh poizkusih tekmujeta med seboj obe naši tradicionalni politični stranki, klerikalna in liberalna, kakor se pač vrstita na oblasti. Drugi so hitlerizem zavrgli ter vidijo v njem najbolj brutalno in poslednje sredstvo finančnega kapitala za izžemanje širokih delovnih plasti, njihovo obvladovanje in izkoriščanje.

Mnogo važnejše in še vse bolj potrebno pa je, da opredelimo stališče slovenskega naroda kot celote do tako grozčnega hitlerizma. Razjasniti si moramo danes, ko pljuska že prav nevarno preko naše narodnostne, pa tudi državne meje, kakšen more biti njegov pravi odnos do Slovencev kot naroda, ki ima v svoji posesti vzhodne obronke Alp, vso severno obalo Jadranskega morja in tvori naravno zaledje Trsta, največje jadranske luke. Razčleniti moramo odnos hitlerizma do nas, tako glede na naš geografski položaj in geopolitične funkcije, kakor tudi na bližnje in daljne smernice hitlerjanske zavojevalne politike.

To je nepopisan list slovenske današnje stvarnosti, ko se nad našim ozemljem začasno še družita v skupno os „Drang nach Osten“ nemški in italijanski fašizem, mi Slovenci si pa še nismo zastavili vprašanja, kakšno nevarnost pomenita za naš narodni obstoj, marveč smo le „načelno“ oba fašizma ali sprejeli ali odklonili. Tako imamo zopet dokaz več za našo politično nezodolnost in nestvarnost, zlasti pa tudi za zaslepljenost samozvanih „voditeljev“ slovenskega naroda, ki stremjenja obeh fašizmov iz „načelnih“ razlogov — borbe proti boljševizmu — izdatno podpirajo.

Da krenemo v spoznavanju hitlerizma in raziskovanju njegovega odnosa do Slovencev na pravo pot, je potrebno, da spoznamo njegovo stališče do vprašanj, ki se tičejo ali so se tikala tudi Slovencev, potem pa moramo spoznati metode njegovega poseganja v tuja mu narodnostna področja, ki si jih hoče prisvojiti.

Uvodni del prispevka o hitlerizmu Vita Kraigherja
(vir: *Sodobnost*, 1937)

površen prelet kazenskih spisov s področja hitlerjevske propagande razkriva presenetljivo podrobnost. V desetletju pred vojno se je v splošnem pojmovanju mestoma izrisovalo precej nejasno razlikovanje med (prav tako ilegalno delujočim) komunizmom in nacizmom. Oboje je med nižje izobraženim in politično neosveženim prebivalstvom širšega mariborskega prostora veljalo za skrajno, dražljivo in nekoliko romantično obliko političnega boja.

Glede na obstoj več kot sto petdeset spisov, ki se nanašajo na hitlerizem in jih bom podrobneje obravnavala na naslednjih straneh,²⁹ je verjetnost, da je gradivo okrnjeno, majhna, a zaradi kasnejšega nastopa nacističnega režima v Mariboru vendarle ne nična, še posebej ker med akterji spisov skorajda ni pripadnikov mariborske nemške skupnosti, nekateri kazenski spisi najbolj vnetih nemško usmerjenih obsojencev pa kljub izdanim obtožnicam in razpisanim glavnim razpravam ne vsebujejo sodb. Za to raziskavo so vsi kazenski primeri enako relevantni, najsi so se zaključili s sodbo ali zgolj z zaslišanjem, saj dokazujejo, da so inkriminirane izjave, ki so bile večinoma predmet kazenskih zadev, obstajale v javnem diskurzu ne glede na to, da jih sodstvo ni bilo zmožno vselej sankcionirati. S kulturnozgodovinskega vidika nas bolj kot posamična kazniva dejanja zanima splošna družbena klima trenutka pred drugo svetovno vojno, na katero so tovrstna kazniva dejanja brez dvoma močno vplivala.

Kljub izredni vrednosti kazenskih spisov obstajajo nekatere omejitve, zaradi katerih slika o hitlerizmu, ki jo kažejo, ne more biti popolna. Število primerov hitlerizma je lahko le približen barometer dejanskega duhovnega stanja, saj ne vemo, kdaj, kje in zakaj so posamezniki ovajali ljudi iz lokalnega okolja oziroma kdaj, kje in zakaj tega niso bili pripravljeni početi. Na eni strani je bil po letu 1938 vse bolj prisoten

1; »Nevarna gibanja hitlerjancev v Gradcu«, *Slovenski gospodar*, 2. 3. 1938, 1.

29 Za naklonjenost in pomoč pri zbiranju kazenskih spisov se zahvaljujem Sabini Lešnik in Leopoldu Mikcu Avberšku iz Pokrajinskega arhiva Maribor.

strah pred nemštvom, kar je zaviralo izpostavljanje ljudi pred oblastmi, na drugi strani pa je možno, da je bilo hitlerizma največ ravno tam, kjer je bilo ovadb najmanj, saj je utegnila biti določena manjša lokalna skupnost poenotena v podpori in pričakovanju nemškega vojaškega vkorakanja.

Če je od začetka tridesetih let 20. stoletja do leta 1937 mariborsko okrožno sodišče vsako leto obravnavalo po nekaj kazenskih primerov (od tri do pet), ki so zadevali hitlerizem, je številka močno poskočila leta 1938 (na skoraj dvajset), kar je bila posledica nemške priključitve Avstrije. Z nemškim napadom na Poljsko leta 1939 je postajalo število zadev malodane neobvladljivo (sedemdeset), medtem ko je bilo leta 1940 s hitlerizmom povezanih nekaj manj kot petdeset primerov, upad pa je bil nemara povezan z vsaj delno streznitvijo mariborskega in okoliškega prebivalstva glede na nemško izrazito napadalno vlogo v dotedanjem poteku vojne v Evropi. Do aprila 1941 je mariborsko okrožno sodišče spet obravnavalo skoraj deset kazenskih zadev, nastalih zaradi simpatiziranja s Hitlerjevo ideologijo.

Kazenski spisi so izredno prepričljiv vir za zgodovino mentalitet, mikrozgodovinski pristop pa omogoča zelo podrobno obravnavo na videz nepomembnih dogodkov, osebnih patologij posameznikov, skozi katera se zrcalijo spremenjene družbene, socialne, politične idr. hierarhije ter zaživijo predstavniki svetovi in prevladujoči miselni sistemi nekega prostora, v konkretnem primeru hitlerjanskega Maribora in njegovega zaledja. Kronološko sosledje posameznih poglavij monografije ponazarjajo izjave v naslovih, ki so predstavljale značilno retoriko v kazenske zadeve vpletenih osumljencev ali prič in o katerih smemo domnevati, da so bile splošno prisotne v tedanjem javnem diskurzu v širšem mariborskem prostoru. Ob branju lahko tako z veliko natančnostjo opazujemo, kako so tovrstne izjemno popreproščene krilatice s sposobnostjo pronicanja v mnogotere komunikacijske položaje ustvarjale

specifično družbeno klimo postopnega naraščanja napetosti
v desetletju pred nastopom velikanskega družbenega kolapsa.

Maribor, jesen 2020

Dr. Mateja Ratej

REMINISCENCE NA NEMŠKO NARODNO MANJŠINO V MARIBORU

▪ 26

»Hitlerjevstvo na Slovenskem je organsko nadaljevanje narodnostnega življenja slovenskih Nemcev iz predvojne in medvojne dobe, ki ga je pretrgal izid [prve] svetovne vojne.« Trditev Janka Vrabca v prispevku iz leta 1938 kaže, da so se sodobniki dobro zavedali, kakšno zadoščenje je za štajerske Nemce na jezikovni meji pomenil vzpon nacionalsocializma v tridesetih letih 20. stoletja, potem ko so z nastankom prve jugoslovanske države in slovenizacijo štajerskega prostora izgubili položaj politično dominantne skupnosti.³⁰ O teh do srede 20. stoletja za štajerski prostor paradigmatičnih niansah je govoril tudi oče pisatelja Martina Pollacka, ko je skušal leta 1935 zavrnil očitke o nacistični usmerjenosti svojega očeta Rudolfa Basta, rojenega leta 1880 v Laškem, ki se je pred prvo svetovno vojno izselil v avstrijski Amstetten: »Kot takšen se je že od mladih nog boril za nemštvo ob jezikovni meji in se za to tudi vselej žrtvoval. Svojega nemštva ni odkril šele pred dvema letoma. Kot Nemec z jezikovne meje je takšnega značaja, da svojih nazorov ne menja, temveč jih zagovarja vselej in v vseh življenjskih okoliščinah. Nacionalna usmerjenost je pri njem dediščina iz otroštva in zato izvira še iz časov dolgo pred tem, ko je na politično prizorišče stopila NSDAP.«³¹

V prvi jugoslovanski državi (1918–1941) je bil Nemcem, ki jih je po popisu leta 1931 na Slovenskem živelo slabih 30.000, priznan status narodne manjšine, državo pa so k varovanju pravic manjšin zavezovale konvencije v okviru Društva narodov (predhodnik Organizacije združenih narodov) oziro-

30 Janko Vrabec, »Hitlerjevstvo v Sloveniji«, v: *Dejanje*, št. 2 (1938), 70.

31 Pollack, *Smrt v bunkerju*, 78–79.

ma na mirovni konferenci v Versaillesu sprejetega načrta o ureditvi Evrope po prvi svetovni vojni. Jugoslovanske oblasti določb konvencij o varovanju manjšin niso dosledno izvrševale – pravice narodnih manjšin v ustavi iz leta 1921 niso bile podrobno opredeljene, ustava iz leta 1931 pa narodnih manjšin sploh ni omenjala.³² Jugoslovanski državni organi so skušali v času med obema vojnama čim bolj skrčiti pravice nemški narodni manjšini.³³

Negativen odnos do nemških someščanov je bil opazen tudi v mariborskem tisku. V *Straži* so tako popis prebivalstva leta 1921, ki je v Mariboru prikazal 6595 Nemcev oziroma 21,5 odstotka prebivalcev, komentirali takole: »Izid ljudskega štetja v Mariboru nas lahko navda z veseljem, saj je sedaj jasno ko beli dan, da imamo Slovenci v Mariboru pretežno večino. Gornje številke bodo Nemcem odvzele zadnji up na ‚odrešitev‘ Maribora, ki je bil nekdaj ponemčen, a je sedaj naša last, ki nam je nikdar ne bo več odvzel nenasitni pangermanizem.«³⁴ Po rezultatih popisa prebivalstva iz leta 1931 je imela mestna občina Maribor 33.131 prebivalcev, od tega 2741 oziroma 8,2 odstotka Nemcev. Nemška narodna manjšina rezultatov uradnih popisov ni priznavala, zato je leta 1928 opravila interni popis, po katerem je v Mariboru živelo 10.000 Nemcev.³⁵

Drugače kot nemški uradniki se gospodarsko trden sloj nemškega prebivalstva po razpadu Avstro-Ogrske in oblikovanju Kraljevine SHS ni izselil iz Štajerske, temveč je tamkajšnje tradicionalno nemško prebivalstvo, zlasti v mestih Maribor, Ptuj in Celje, področje nekdanje Spodnje Štajerske še

32 Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966), 32.

33 »Položaj nemške narodne manjšine v Jugoslaviji in položaj Slovencev v Avstriji«; iz govora senatorja dr. Valentina Rožiča v senatu Kraljevine Jugoslavije, 26. 3. 1933 (Beograd, 1933).

34 »Izid ljudskega štetja«, *Straža*, 14. 2. 1921, 3.

35 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 16–25.

naprej razumevalo kot nemško južno jezikovno mejo.³⁶ Leta 1939 je bilo na slovenskem Štajerskem v lasti nemških veleposestnikov še zmeraj skoraj štirideset odstotkov zemljišč, Nemci so imeli v lasti tudi številne industrijske obrate, trgovine in obrtniške delavnice.³⁷

Štajerski Nemci so bili v nasprotju s konservativno usmerjenimi Nemci na Kočevskem večinsko liberalno usmerjeni. Pod vodstvom Lotharja Mühleisna (1876–1956) so leta 1922, po preteku enoletnega opsijskega roka, ki je v okviru trianonške mirovne pogodbe Nemcem omogočal izselitev iz Kraljevine SHS, v Mariboru ustanovili Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji, ki je do kraljeve diktature leta 1929 zastopalo politične interese nemške narodne manjšine na Štajerskem.³⁸ Mühleisen je dejstvo, da so jugoslovanske oblasti dovolile oblikovanje tovrstnega nemškega društva, pripisoval svoji iznajdljivosti, ko je statut društva zvesto oblikoval po statutu društva koroških Slovencev v Avstriji.³⁹

Na prvih občinskih volitvah v štajerskih mestnih občinah leta 1921 Nemci niso sodelovali, zato so bili do naslednjih občinskih volitev leta 1924 izključeni iz političnega odločanja.⁴⁰ Višek tvornega nemško-slovenskega političnega sodelovanja na Štajerskem med svetovnima vojnama pa je predstavljalo kratko obdobje oblastne samouprave v letih 1927–1929. Upravna delitev slovenskega prostora na mariborsko in ljubljansko oblast je nemški narodni manjšini na Štajerskem povečala politično moč, zato je bila ta zainteresirana za sou-

36 Več o tem: Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem 1861–1914* (Maribor: Obzorja, 1997).

37 France Kresal, »Avstrijski kapital v industriji stare Jugoslavije«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1–2 (1987), 33–38.

38 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 33.

39 Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954.

40 Antoša Leskovec, »Zgodovina uprave v Mariboru 1752–1941«, v: *Maribor skozi stoletja. Razprave I* (Maribor: Obzorja, 1991), 281.

deležbo pri oblikovanju in vodenju organov oblastne samouprave mariborske oblasti.⁴¹

V slovenskem liberalnem *Jutru* so tako januarja 1927 izid oblastnih volitev pospremili z razočaranjem: »Današnji dan je za Maribor kot nacijonalno mesto žalosten in sramoten. Nemško nacijonalna hidra je po dolgih letih prvič na naši jugoslovenski meji dvignila predrzno glavo. Pangermani danes triumfirajo nad Celjem in Mariborom.«⁴² Lothar Mühleisen na oblastnih volitvah ni bil izvoljen, vendar je kmalu po začetku delovanja oblastne skupščine in po odstopu mariborskega radikalskega poslanca Rudolfa Ravnika kot njegov namestnik nastopil funkcijo oblastnega poslanca. V mariborski oblastni skupščini je sodeloval s klubom Slovenske ljudske stranke (SLS), ki je imela po volitvah v oblastne skupščine politično prevlado na Slovenskem. Na seji mariborske oblastne skupščine aprila 1927 je povedal, da želi nemška narodna manjšina za dosego kulturne avtonomije »sodelovati v vseh panogah državnega in oblastnega življenja [...] složno z večinskim narodom«.⁴³ Istega leta je kandidiral tudi na volitvah v Narodno skupščino, vendar v beograjski parlament ni bil izvoljen; v volilnem okrožju Maribor-Celje, kjer je kandidiral, je zanj glasovalo 5752 volivcev, medtem ko je za zmagovalca, prvaka SLS Antona Korošca, glasovalo 54.289 volilnih upravičencev.⁴⁴

Z nastopom kraljeve diktature so bile z Zakonom o ukinitvi zakona o volitvah organov oblastne, okrajne in občinske samouprave, sprejetim 14. januarja 1929, odpravljene volitve občinskih organov, medtem ko je nadzor nad področjem dejavnosti občin z Zakonom o banski upravi, sprejetim 7. novembra

41 Več o tem: Mateja Ratej, »Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor v letih 1918–1941: politični položaj nemške narodne manjšine v mestnih občinah Maribor, Celje in Ptuj«, *Studia Historica Slovenica*, št. 2–3 (2006).

42 »Volilni dan v Mariboru«, *Jutro*, 24. 1. 1927, 2.

43 Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2000), 164.

44 »Definitivni volilni rezultati v Sloveniji«, *Jutro*, 13. 9. 1927, 2.

1929, prešel na bana oziroma na bansko upravo v Ljubljani; ta je v tridesetih letih 20. stoletja imenovala tudi člane mestnih uprav v štajerskih mestnih občinah.⁴⁵ Ob razpustitvi mariborskega mestnega sveta 6. januarja 1929 je bil sprva razrešen funkcije tudi Lothar Mühleisen, vendar je po ponovnem imenovanju (z odlokom velikega župana Mariborske oblasti Franca Schaubacha) vlogo občinskega svetnika opravljal še do jeseni 1931.⁴⁶

S spremembo političnega režima v Kraljevini SHS in z razvojem nacistične ideologije v Nemčiji je dobilo reševanje vprašanja nemške narodne manjšine na Štajerskem močan zagon. Narodni domovi v Mariboru, Celju in na Ptujju so začeli ponovno dobivati narodnoobrambno vlogo,⁴⁷ k čemur je po potrditvi pravil Kulturbunda (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund oziroma Švabsko nemška prosvetna zveza) leta 1931 pripomoglo oblikovanje močnih postojank v vseh treh štajerskih mestih z močno nemško manjšino.⁴⁸ Predsedstvo mariborske krajevne organizacije Kulturbunda, ki je v organizacijskem smislu predstavljala sedež za severno Dravsko banovino, je 27. julija 1931 prevzel Lothar Mühleisen. Po Hitlerjevem prevzemu oblasti v Nemčiji leta 1933 je bil med tistimi predstavniki nemške manjšine na Štajerskem, ki so začeli bolj ali manj javno izkazovati težnje po priključitvi nekdanje Spodnje Štajerske nemškemu rajhu. V času prepovedi delovanja Kulturbunda v letih 1935–1939 so somišljeniki delo nadaljevali v legalno dovoljenih pevskih, športnih

45 Jože Žontar, *Občine v Sloveniji v letih 1918 do 1941*, v: Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod (Ljubljana: Založba ZRC, 1999), 604.

46 PAM, fond: Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sveta 1929–1931; Maksimiljan Fras, *Mariborski župan dr. Alojzij Juvan in njegov čas* (Maribor: EPOS, Društvo Gledališče Kolenc, 2013), 94.

47 Ljubica Šuligoj, »Narodnoobrambni boj na Ptujju in njegov Narodni dom«, 41–43; Brane Goropevšek, »Stoletje celjskega Narodnega doma«, 66; Vlasta Stavbar, »Narodni dom v Mariboru«, 81. Vse objavljeno v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1 (2002).

48 Dušan Biber, »Kočevski Nemci med obema vojnama«, *Zgodovinski časopis*, 1963/1964, 30.

idr. društvih ter v dobro organizirani nemški evangeličanski skupnosti.⁴⁹ Kot sledi iz pričujočih kazenskih spisov, so po obnovi delovanja Kulturbunda leta 1939 vanj ob bogati agitaciji vstopali tudi številni Slovenci širše mariborske okolice.

***

Ko je Mariji Krajnc, roj. Hamer, umrl oče Jožef Hamer (1923–2010), je postala spoštljiva skrbnica pisne zapuščine njegovega očeta, svojega deda Josefa Hammerja (1884–1946); družinski priimek je bil uradno poslovenjen po drugi svetovni vojni, metavski viničar pa ga je zapisoval v nemški obliki.⁵⁰ Njegovi dokumenti so imeli že v sinovi hrambi skrbno odmerjeno mesto v velikem »ladlu« (narečno predal) domače dnevne sobe, med njimi je danes mogoče najti Josefova pisma, ki jih je pisal ženi Barbari Hammer, roj. Schwarz (1881–1950), z ruske fronte v letih prve svetovne vojne, fotografije, Hammerjeve pesmi ter številne zapiske o delu na viničariji, različne dovolilnice, potrdila in račune. Viničar je bil sistematičen in urejen mož.

Marija Krajnc je med dedovimi dokumenti našla tudi na neznano (imena ni več mogoče prebrati) »rodbino« iz Malečnika naslovljeno osmrtnico mariborskega odvetnika Lotharja Mühleisna, poslano ob njegovi smrti iz avstrijskega Grundlseea. Osmrtnica ji ni dala miru, saj ji oče ni nikoli povedal, kako je bila njena družina povezana z družino nekdanjega političnega prvaka mariborske nemške manjšine. Štiri leta po očetovi smrti je orumeneli dokument poslala avtorici tega besedila, vendar sem mu pozornost namenila šele dve leti kasneje, ko sem prejela še pismo odvetnikove vnukinje Brit Mühleisen, ki se

31 ■

49 Primož Pirman, *Kulturbund v Mariboru*, diplomsko delo, Univerza v Mariboru, 1999, 23–24, 33, 70–85; Dragan Potočnik, »Mariborski Nemci v letih 1918–1941«, *Kronika*, št. 1–2 (1999), 147–150.

50 Osebni arhiv Marije Krajnc, pisma Josefa Hammerja z ruske fronte; zapiski Josefa Hammerja o prednikih – družinsko drevo ipd.

že vse življenje boleče sooča z nacistično preteklostjo svojih staršev in starih staršev. Med drugim hrani dragocen dokument, dedovo pismo (morda nikoli odposlan osnutek) neimenovanemu ministru avstrijske vlade, ki želi biti predvsem prošnja za dodelitev družinske pokojnine, a je hkrati obsežna refleksija o (samo)razumevanju življenja nemške družine in skupnosti v Mariboru med svetovnjima vojnama. Kmalu sta se tako začeli kot pavov rep razpirati tragični sagi dveh družin istega nemirnega ter prepisnega prostora in časa, a različne narodnosti ali etnične pripadnosti, predvsem pa različnega socialnega izvora in posledično miselnosti.

»Nemara bo videti nenavadno, da se na Vas s tako zavezujočo prošnjo obrača človek, ki ga sploh ne poznate in za katerega najverjetneje še niste slišali,« je začel Lothar Mühleisen leta 1954 v pismu avstrijskemu ministru, nato pa je razgrnil svoj življenjepis: sin Marije Ane Jožefe, roj. Rudež (1853–1931), in ljubljanskega državnega tožilca Ernsta Juliusa Michaela Mühleisna (1843–1886), se je v Mariboru naselil v začetku leta 1912. Rojen v »Stari Avstriji v Ljubljani na Kranjskem« – Mühleisnova formulacija je čudovita odslikava avstro-ogrskega predstavnega sveta, ki ga je še zmeraj čutil in živel – je bil po osnovnem in srednjem šolanju v Ljubljani ter končanem študiju prava na Dunaju v letih 1894–1898 pripravnik v Ljubljani, od leta 1902 po opravljenem sodniškem izpitu v Gradcu sodnik v Rogatcu (do leta 1905), nato pa je po opravljenem triletnem pripravništvu za advokaturu v Mariboru ob božiču 1908 odprl odvetniško pisarno v Slovenski Bistrici. Tam se je Mühleisen seznanil s kasnejšo ženo Elisabeth (1893–1982), rojeno v Vurberku staršema Alojzu in Mariji Kummer. Še neporočenima se je Lotharju in Elisabeth v Slovenski Bistrici

rodila hči Ljudmila Mühleisen (1911–2006), ki so jo domači klicali Lilly.⁵¹

Podobno kot Josef Hammer je bil tudi Lothar Mühleisen veteran prve svetovne vojne, a jo je za razliko od prvega preživel v pisarni. Junija 1915 je bil mobiliziran kot pisar divizijskega sodišča v Gradcu, še istega leta je bil kot nadporočnik dodeljen divizijskemu sodišču v Temišvaru. Februarja 1917 je postal predsednik vojaškega brigadnega sodišča v Gradcu, sredi leta 1918 pa je bil zaradi bolezni odpuščen iz vojske. V novi jugoslovanski državi je leta 1922 kot izvoljeni (po zaupnikih v štajerskih krajih z nemško manjšino) politični vodja nemške manjšine na nekdanjem Spodnjem Štajerskem v Mariboru ustanovil Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji: »To trnovo častno funkcijo sem opravljal brez plačila, celo brez povrnjenih stroškov, vse dokler je z dopolnjenim šestdesetim letom starosti nisem opustil ter se odtlej povsem posvetil svoji odvetniški pisarni, ki sem se ji v obdobju pred tem posvečal premalo, ter družini.«⁵²

Čeprav se Lothar Mühleisen po razpustu Kulturbunda leta 1935 in v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja ni več javno izpostavljala, slovensko zgodovinopisje njegovo ime za čas pred začetkom druge svetovne vojne tesno povezuje z aktivnim zagovorništvom priključitve slovenske Štajerske nemškemu rajhu oziroma s širjenjem nacizma na Štajerskem, kar potrjujejo tudi avstrijski diplomatski viri, zlasti mnenje avstrijskega generalnega konzula grofa Heinricha Orsini-Rosenberga.⁵³ K takšni enoznačni oceni je znatno pripomoglo dejstvo, da je bil Mühleisen poleti 1945 pred Vojaškim sodiščem v Mariboru v odsotnosti obsojen na dvajset let zaporne kazni s prisilnim

51 PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjiska/Domovinska kartoteka; Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954; pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017; pričevanje Oskarja Langa, maj 2017.

52 Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954.

53 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 33; Nečak, *Avstrijska legija II*, 53.

delom, na odvzem jugoslovanskega državljanstva in zaplembo premoženja. Obsodba se je nanašala na Mühleisnovo zaupniško vlogo v obmejnem deželnem uradu v Gradcu, likvidacije slovenskih odvetniških pisarn in obveščevalno službo za nemški rajh.⁵⁴ Prepričan, da le začasno, se je Lothar Mühleisen iz Maribora umaknil že novembra 1944, aprila 1945 pa sta žena in ena od hčera, bančna uslužbenka, kot edini preostali članici družine v Mariboru zbrali toliko imovine, kolikor sta je zmogla tovoriti dva konja, in se pridružili soprogu oziroma očetu.⁵⁵ Najbrž niso nikoli izvedeli, da so uradniki socialističnega režima po koncu vojne njihov priimek v dokumentih maličili kot Milajzn, Mülajzer, Milenaisen ipd.⁵⁶

■ 34

Kazenski spis okrožnega sodišča v Mariboru iz leta 1933 – kazenski postopek je bil ustavljen – resnično nakazuje, da sta bila tako oče kot hči Lilly Mühleisen bržkone že zgodaj podpornika oblikovanja hitlerjanskih skupin na Štajerskem.⁵⁷ Ob neuspelem puču v Avstriji leta 1934 je Mühleisen, kot kaže, tudi logistično sodeloval pri umiku avstrijskih nacističnih beguncev, ki so prek Maribora večinoma odšli v zbirna taborišča na Hrvaškem.⁵⁸ Lilly se je kasneje poročila z Wilhelmom Hönigschmiedom (1905–1995), med drugo svetovno vojno visokim uradnikom civilne uprave za Spodnjo Štajersko. Svoje nazore o utemeljenosti metod za zaščito nemške skupnosti na Štajerskem sta zakonca negovala še desetletja po koncu vojne.⁵⁹

54 PAM, fond: Okrajno sodišče v Mariboru 1945–1978, Zaplembna spisa 517/1946, 19/1946, Sodba v imenu narodov Jugoslavije, 20. 8. 1945.

55 Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954; pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017.

56 PAM, fond: Okrajno sodišče v Mariboru 1945–1978, Zaplembna spisa 517/1946, 19/1946.

57 PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp XI 1301/33.

58 Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945* (Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1997), 40.

59 Korespondenca z Brit Mühleisen, september 2016; pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017.

Lotharju in Elisabeth Mühleisen so se v Mariboru rodili še trije otroci: hčerki Elfride (1912–1996), ki je po poroki s Konstantinom Scherbanom od leta 1934 živela v Ljubljani, in Maria (1914–1973) ter sin Lothar Ernst (1916–1996). V tridesetih letih 20. stoletja je bil Ernst vnet član mariborskega športnega kluba Rapid, v katerem so se zlasti v času prepovedi Kulturbunda med 1935–1939 kalili mladi nacistično usmerjeni mariborski Nemci. Leta 1940 so vsi rapidovci vstopili v Kulturbund, številni med njimi so leta 1941 postali prostovoljci nemške vojske.⁶⁰

Med njimi je bil tudi Lothar Ernst Mühleisen. Oče je bil še desetletje kasneje ponosen na sinov angažma v nemški vojski: »Po kratkem urjenju so ga poslali na severnofinsko fronto, kjer se je poltretje leto v najhujših pogojih ves čas boril v prvih vrstah, šel nato v prekomando v častniško šolo v Dunajsko Novo mesto, bil po uspešnem zaključku šole imenovan v poročnika ter znova poslan na severnofinsko fronto. Bil je udeležen pri umiku vojaškega oddelka Sever s frontne linije v Ledenem morju ter na severnem Finskem na Norveško, kjer je ob kapitulaciji nemške vojske padel v vojaško ujetništvo, iz katerega se je novembra 1945 po hudih štirih letih vojne vrnil k svoji družini na Grundlsee.«⁶¹ Ernst Mühleisen si je na Norveškem ustvaril družino z domačinko, zakoncema so se rodili tri hčere in sin.⁶²

Tekstilni inženir Lothar Ernst Mühleisen je bil ob začetku vojne zaposlen v Kranju, kjer je bil, kot kaže, kratek čas član komisije za izseljevanje ter tako (so)odgovoren za izselitev Slovencev v Srbijo. Od junija 1947 je bilo njegovo ime zato na listi vojnih zločincev, kar je močno zaznamovalo njegovo družino. Brit Mühleisen, ki danes živi v Londonu, se spominja

60 Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, 41; Osebni arhiv Brit Mühleisen, fotografija Ernsta Mühleisna kot člana Rapida.

61 Osebni arhiv Brit Mühleisen, pismo Lotharja Mühleisna, Grundlsee, januar 1954.

62 Pričevanje Brit Mühleisen, maj 2017.

Družina Mühleisen v Mariboru, dvajseta leta 20. stoletja
(osebni arhiv Brit Mühleisen)

otročtva po neprestanih selitvah in hudih nočnih morah. O očetovi preteklosti ni od njega nikoli izvedela več kot to, da je bil rojen v Mariboru. V povojnem življenju ga ni dojema-
la kot ideološko obremenjenega, a vendar: »O tem, kako je mlademu človeku enostavno ‚oprati‘ možgane, bi lahko pri-
povedovala ure in ure.«⁶³ To drži, saj se je Brit v sedemdesetih letih 20. stoletja podobno kot mnogi potomci nacistov, ki so želeli simbolično ubiti očete, pridružila kontroverzni skrajno levičarski komuni Friedrichshof Otta Muehla,⁶⁴ ki je negirala jedrno družino; njena sestra, druga Ernstova hči Wencke, levičarska in feministična aktivistka, ki je divje sovražila očeta, danes pa predava v Oslu, je bila v letih 1976–1985 v komuni v samem vrhu strukture.⁶⁵

37 ■

Čeprav zmeraj v stresnem pričakovanju odkrivanja novih neprijetnosti, povezanih z družinsko preteklostjo, Brit Mühl-
eisen danes trdno verjame, da je treba odkrito govoriti o na-
cističnih zločinih. Očetov rojstni Maribor je obiskala že več-
krat, nazadnje maja 2017. Način, kako neposredno in na videz
nepričakovano je govorila o očetovem zločinu, je nakazoval, da
je intimno v veliki meri predelala travmo: »Moj oče, inženir
Lothar Ernst Mühleisen, je na listi vojnih zločincev. V Kra-
nju je sodeloval pri izseljevanju Slovencev v Srbijo.«⁶⁶ Kljub
temu je bila komunikacija med njo in zgodovinarko, ki sem
skušala nekdanjim življenjem družine Mühleisen poiskati ra-
cionalna oprijemališča, nepovezana, polna nepredvidljivosti
in neoprijemljivosti, nihajoča med dogovorjenimi srečanji in
zmeraj novimi odpovedmi, v iskanju medsebojnega zaupanja
pogosto trmasto vztrajajoča v primežu naučenih čustev in

63 Osebni arhiv Brit Mühleisen, United nations war crimes commission, Yu-
goslav charges against German /Austrian/ war criminals, no. R/N/336, 17. 6.
1947 (originalni dokument hrani Bundesarchiv).

64 Otto Muehl: https://en.wikipedia.org/wiki/Otto_Muehl.

65 My Fathers, My Mother And Me + Q&A: <http://dochose.org/cinema-screenings/2015/03/18/my-fathers-my-mother-and-me-qa>; Wencke Mühleisen: https://no.wikipedia.org/wiki/Wencke_M%C3%BChleisen.

66 Korespondenca z Brit Mühleisen, september 2016.